

Een kust te ver

De eerste Atjeh-expedities als begin van een koloniale tragedie

door drs. K Kornaat

1. Uitbreiding van het Nederlands gezag

Een van de interessante vraagstukken inzake de Nederlandse koloniale geschiedenis is ongetwijfeld hoe het een kleine natie lukte gezag uit te oefenen over een uitgestrekt eilandenrijk als Nederlands-Indië. Een antwoord zou kunnen luiden: dat gezag was voor een deel schijn, van een duurzame vrede in de gehele archipel is nooit sprake geweest. In de negentiende eeuw werd de Nederlandse heerschappij voortdurend op de proef gesteld. Was er op Java na 1830 sprake van een betrekkelijke rust, op andere eilanden bezorgden opstanden en ordeverstoringen het Indische gouvernement grijze haren. Een groot aantal expedities moest het gezag veiligstellen. De meest kostbare en tegelijk minst geslaagde van deze ondernemingen wordt algemeen aangeduid als de Atjeh-oorlog. Begonnen in 1873 als een 'gewone' expeditie naar de noordelijke kust van Sumatra, groeide deze actie uit tot een ernstig conflict, dat meer dan dertig jaar zou duren en duizenden mensenlevens kostte. Er zijn verschillende oorzaken aan te wijzen voor de tocht naar Atjeh, die niets dan ellende zou brengen. In het koloniaal bestuur bestond een sterke stroming die het niet eens was met de officiële 'onthoudingspolitiek'. Dit beleid hield in dat impulsieve gebiedsuitbreiding, onbesuisde acties en kostbare expedities het centrale bestuur in Indië zouden verzwakken en dus ongewenst waren. Een groeiend aantal civiele en militaire functionarissen wilde de Nederlandse vlag echter in een groter gebied zien wapperen en het economische stelsel, dat voor het moederland zo winstgevend was, in elke uithoek van de archipel toepassen. De impuls om als natie op verre kusten aan onzekere avonturen te beginnen werd versterkt door de gewijzigde opstelling van de Engelsen. Het traktaat van Londen (1824) bevatte afspraken die de Nederlandse ambities op Sumatra aan banden legden. Er bestond op de noordkust van dit eiland in feite een soort vrijhandel, waarvan verschillende plaatselijke heersers profiteerden. Door het Sumatra-verdrag (1871) veranderde deze situatie. In ruil voor garanties over de Engelse belangen werd het recht van Nederland erkend om gezag over heel Sumatra uit te oefenen. De Britten zagen heel scherp dat onafhankelijke staatjes een gewild doelwit zouden worden van ambitieuze handelsnaties die naarstig op zoek waren naar nieuw koloniaal bezit. Duidelijke afspraken met de Nederlanders verdienden dus de voorkeur. (1)

2. Atjeh: de luis in de pels van het Nederlands bestuur

In 1872 werd James Loudon gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Een zeer eigenzinnig man, gepokt en gemazeld in het Indisch bestuur, die zijn opvattingen met grote overtuiging onder de aandacht bracht, en niet snel geneigd was opinies te wijzigen. Over zijn nieuwe functie had hij eens geschreven:

'De politieke toestand van Nederlandsch-Indië in verband met de groote afstand van het moederland, maakt het min of meer autocratisch gezag gebiedend noodzakelijk. In verband met genoemd beginsel moet de gouverneur-generaal, ..., zelfstandig kunnen handelen

behoudens zijn verantwoordelijkheid voor de wet. De gouverneur-generaal moet zijn een vertegenwoordiger des konings en niet een ambtenaar van het ministerie.' (2) Isaac Fransen van de Putte, die kort na het aantreden van Loudon Minister van Koloniën werd, leerde de betekenis van deze woorden snel kennen. Hij probeerde zijn hoogste functionaris in Indië voortdurend tot een gematigd beleid te bewegen, maar hij kreeg geen greep op Loudon, die elke aanbeveling opvatte als persoonlijke kritiek. Vanaf de eerste briefwisseling schreven de twee bewindslieden over de problemen rond Atjeh, een onafhankelijk sultanaat met een lange traditie van handel en koopvaardij. De eigenzinnige activiteiten van de Atjehers werden door vele Nederlanders beschouwd als gewetenloze piraterij. Atjeh was het symbool van ongehoorzaamheid, de luis in de pels van het koloniaal bestuur. In juli 1872 zette Loudon de toon: 'Pakken wij Atsjin (= Atjeh, K.K.) flink aan dan kruimelt zijn magt ineen want de groote massa zijner onderhoorige rijkjes wordt alleen door vrees weerhouden om tot ons over te loopen. Een onafhankelijk Atsjin is een blijvende bedreiging voor ons gezag op Sumatra.' (3) Minister Fransen van de Putte antwoordde dat Loudon een afwachtende houding diende aan te nemen en dat gewapend ingrijpen in Atjeh niet wenselijk was. Loudon schreef daarop: 'Vrees niet voor oorlogszuchtige plannen mijnerzijds - zonder de meest dringende noodzakelijkheid steek ik mij niet in dat wespennest.' (4) Impulsief gedrag was echter kenmerkend voor Loudon en bij gebrek aan een wel-overwogen visie inzake Atjeh liet hij zich leiden door wat zijn temperament hem ingaf. Het duurde dan ook niet lang voor hij zich met volle overtuiging in het wespennest stortte. In januari 1873 berichtte de Nederlandse vertegenwoordiger in Singapore, consul-generaal William Read, dat een delegatie van de sultan van Atjeh een ontmoeting had gehad met Italiaanse en Amerikaanse diplomaten. (5) Zonder verdere informatie af te wachten of de zaak tot op de bodem uit te zoeken concludeerde Loudon, dat Atjeh in het geheim met 'vreemde mogendheden' onderhandelde en dat onmiddellijk ingrijpen geboden was. Wellicht waren vijandelijke schepen van plan op te stomen naar Atjeh om de Nederlandse positie op Sumatra te betwisten? Later zou blijken dat de gebeurtenissen in Singapore weinig te betekenen hadden. Maar toen had Loudon op eigen initiatief al besloten tot een krachtige reactie. In korte tijd rustte hij een expeditievloot uit die de heersers van Atjeh moest dwingen de Nederlandse soevereiniteit definitief te erkennen.

3. De Eerste Atjeh-expeditie

Minister Fransen van de Putte werd duidelijk verrast door de doortastendheid van Loudon. In het telegramverkeer tussen de twee bestuurders werd een aarzelend en diplomatiek bericht uit Nederland steevast beantwoord met gespierde taal vanuit Indië, en werd elke twijfel die Fransen van de Putte uitte overstemd door de 'onweerlegbare' bewijzen en argumenten van Loudon. De laatste was ervan overtuigd dat de Atjehers de soevereiniteit van Nederland moesten erkennen, een eis die vrijwel zeker tot oorlog zou leiden.

Nog op 12 maart 1873, toen de schepen al gereed waren om te vertrekken, probeerde Fransen van de Putte Loudon op een meer gematigde koers te brengen. Een eis tot erkenning van het Nederlands gezag, zo schreef hij, was '... even onnoodig als weinig gebruikelijk. Uitgangspunt zij dus, gelijk in vroegere telegrammen is aangegeven, onze eisch om opheldering, rekenschap en voldoening voor hetgeen geschied is en waarborgen bij tractaat tegen herhaling en voor duurzame regelmatige betrekkingen. ... Ons verschil betreft inleiding en vorm, maar die zijn hier van groot gewigt.' (6)

Tussen het 'verraad' van Atjeh en het vertrek, op 20 maart 1873, van het expeditieleger naar Atjeh, had men een maand om drieduizend man, compleet met dragers en bedienden, op de been te brengen. Daarbij kwamen ook nog de transportmiddelen, de bewapening en de bevoorrading. Het is niet verwonderlijk dat men slecht uitgerust en onvoldoende voorbereid naar Atjeh afreisde.

De vloot werd voorafgegaan door regeringscommissaris F.N. Nieuwenhuyzen die de onderhandelingen met de Sultan moest voeren. Onderweg ontving Nieuwenhuyzen nog een telegram van Loudon: 'Ik sta voor de gevolgen. Vertrouw op mij gelijk ik het op u doe. Debarkement eer troepen er zijn zal zeker buiten kwestie blijven als te gewaagd. Wij hebben met verraders te doen.' (7) De Sultan van Atjeh wilde van de Nederlandse eisen natuurlijk niets weten en op 26 maart leidde dit tot een officiële oorlogsverklaring.

De militaire actie onder leiding van generaal-majoor J.H.R. Köhler werd een enorm fiasco. De slechte voorbereiding wreekte zich meteen na de landing op de kust van Atjeh op 8 april. De vage kaarten bleken weinig te maken te hebben met het landschap ter plaatse. Na verschillende schermutselingen werd op 10 april een soort vesting, de Missigit, zonder tegenstand genomen. De legerleiding dacht dat dit de Kraton, de woonplaats van de Sultan, was, maar het bleek al snel om een versterkt tempelcomplex te gaan. Deze teleurstelling leidde tot een fatale tactische fout. Köhler besloot zijn manschappen uit de Missigit terug te trekken om te overnachten op open terrein. Een onbekende scribent in de 'Arnhemsche Courant' vatte de gevolgen van deze manoeuvre later samen: 'Daar liet men de troepen vier dagen lang rustig doodschieten.' (8)

Op 14 april werd besloten tot een tweede bestorming van de Missigit, dit keer ten koste van zeer zware verliezen. Ook bevelhebber Köhler kon de aanval niet navertellen. De leiding van de expeditie werd overgenomen door kolonel E.C. van Daalen. Ondanks de slechte bevoorrading en de geknakte moraal probeerde men op 16 april de echte Kraton te veroveren. Dit mislukte en met meer dan honderd doden en gewonden kon men ternauwernood het basiskamp bereiken. Een dag later keerde men terug naar het strand. In overleg met Loudon besloot commissaris Nieuwenhuyzen de hele onderneming te staken. De wanhopige gouverneur-generaal schreef: 'Ik kon niet anders en mogt ons niet aan een nog erger echech blootstellen. Het is treurig! Wat zal het effect zijn!'. (9)

4. Ruzie in Nederlands-Indië

Na de desastreuze afloop van de expeditie brak er in Indië een enorme ruzie uit. Bij de driftige gouverneur-generaal Loudon maakte de verbijstering over de gebeurtenissen al snel plaats voor grote woede. Deze toorn richtte hij vooral op de leiding van de legermacht: 'Nu ik de loop der Atjehsche zaken begin in te zien ben ik ten hoogste verontwaardigd. De troepen waren uitstekend maar de leiding deugde niet. Men ontziet zich niet openlijk zijn indignatie uit te spreken over Van Daalen en Egter (de tamme en het oude wijf). Ik laat het er niet bij'. (10) Hij hield zich aan zijn woord want in mei 1873 stelde Loudon een officiële enquête in. Een onafhankelijk college zou moeten bepalen wie verantwoordelijk was voor het rampzalige gezichtsverlies van de Eerste Atjeh-expeditie.

Veel hoge functionarissen in Indië, waaronder ex-commissaris Nieuwenhuyzen en de militair met het meeste gezag, generaal G.M. Verspijck, waren zeer verontwaardigd over de handelwijze van Loudon. Zij beschouwden de enquête als een ondermijning van de krijgstucht en een motie van wantrouwen aan hun eigen adres. Zij mobiliseerden al hun vrienden en gebruikten al hun invloed, tot in Nederland toe, om de positie van Loudon te ondermijnen.

De gehate enquête duurde vijf maanden en het onwaarschijnlijk dikke rapport verscheen pas in 1874. De commissie meldde dat zij het als haar taak zag een feitelijk verslag af te leveren en de schuldvraag werd dan ook zorgvuldig vermeden. Alles over het weer, het landschap, de positie van de troepen, de bewapening, maar geen woord over de verantwoordelijkheid voor het fiasco. Het was niet zozeer de inhoud van het rapport alswel het geruzie in alle lagen van het Indisch bestuur, dat van grote invloed was op de latere gebeurtenissen.

Loudon beschreef zijn positie als volgt: 'Moet 't dan zoover komen dat ik tot uitersten overga om 't gezag te handhaven? En handhaven zal ik het zoo waar ik leef. Ik ga bedaard mijn gang,

met 't pantser der onverschilligheid gekleed en laat mij door niets uit 't veld slaan. Had ik de magt maar eens van een Daendels, ik beloof u ik zou dien Augiasstal spoedig zuiveren van flaaauwheid, karakterloosheid, hypocrisie, intrigue en konkelgeest'. (11) In deze sfeer van vergiftigde verhoudingen begon men met de voorbereidingen van de Tweede Atjeh-expeditie, want het fiasco van de Eerste mocht niet ongewroken blijven.

5. Generaal Jan van Swieten

Ook in Nederland was de schande van Atjeh een dagelijks gespreksonderwerp. Hoe men ook over het verloop van de expeditie dacht, de meeste commentatoren waren het erover eens dat het nu uit moest zijn met de Atjehse misdaden, zoals omschreven in het weekblad 'Uilenspiegel' van 3 mei 1873: '.. stelen, roven en plunderen, vrouwen en kinderen weghalen en als slaven verkopen, den handel onveilig maken, naburige volken de rust ontnemen, het Nederlandsche gezag bedreigen.' (12)

Door de dood van generaal Köhler was eerdergenoemde Verspijck de logische keus om opperbevelhebber te worden bij een volgende militaire actie. Loudon was daar echter fel tegen. Hij beschouwde Verspijck, niet geheel ten onrechte, als de kwade genius achter het geroddel en de kwaadsprekerij en schilderde hem in de correspondentie af als een onevenwichtige ijdeltuit die zich meer door emoties dan door gezond verstand liet leiden. (13) In de Nederlandse dagbladen was inmiddels een subtiele lobby op gang gekomen voor de aanstelling van de gepensioneerde generaal Jan van Swieten. Loudon presenteerde de veteraan van vele Indische strijdtoneelen in zijn brieven van juni 1873 als de ideale kandidaat. Minister Fransen van de Putte volgde dit advies, waarschijnlijk omdat hij ook wel iets zag in de benoeming van een man die met alle perikelen rond de Eerste expeditie niets te maken had. Van Swieten moest dus de reddende engel worden. Vriend en vijand waren het erover eens dat de 66 jarige generaal een onberispelijke carrière achter de rug had. Vanaf 1827 was hij actief in de Java-oorlog, de Belgische veldtochten met de Jagers van Cleerens, acties op Sumatra's westkust en de Tweede en Derde expeditie naar Bali. Tijdens die laatste actie (1849) moest hij zijn leermeester, generaal A.V. Michiels, die door de Balinezen werd gedood, opvolgen als opperbevelhebber. Inmiddels bevorderd tot kolonel was hij tussen 1849 en 1858 militair gouverneur van Sumatra's westkust. Vervolgens werd hij commandant van het Oost-Indisch Leger en behaalde hij een groot succes door de Tweede Bonische expeditie glansrijk af te sluiten met de onderwerping van de vorsten van Boni, 'sedert twee eeuwen de vrees van Celebes'. (14) Op 4 maart 1862 leek zijn loopbaan voorbij toen hij op 54 jarige leeftijd eervol uit 's lands dienst werd ontslagen. Van Swieten was al eens eerder in Atjeh geweest. Op 30 maart 1857 had hij een traktaat gesloten met Sultan Ibrahim Mansoer Sjah. De overlevering wil dat Van Swieten ongewapend tussen een groot aantal krijgers stond terwijl de Sultan het stuk niet wilde ondertekenen: 'Zeg den Sultan, zoo sprak Van Swieten op zijn horloge ziende, dat het vier uur is. wanneer ik na verloop van een kwartier het kontrakt niet geteekend ontvangen heb, dan heeft de Sultan mijn Regeering gehoond, en zijn straf zal niet uitblijven.' (15) Of er iets van waar is, is twijfelachtig, maar het zegt veel over de reputatie van de generaal.

6. Voor de tweede keer naar Atjeh

Bij zijn aankomst in Indië raakte Van Swieten natuurlijk meteen verstrikt in de heersende partijstrijd. Hij werd door de groep Verspijck gezien als een vertegenwoordiger van de gouverneur-generaal, en in militaire zin als een oude man die zijn beste tijd achter zich had liggen. Veel conflicten die tijdens, en vooral na de Tweede expeditie aan de oppervlakte kwamen moeten in dit licht gezien worden. Er werd dit keer veel zorg besteed aan de uitrusting van het expeditieleger en weinig aan het toeval overgelaten. De bewapening werd aan de laatste ervaringen aangepast en men trof allerlei speciale voorzieningen. Zo nam men

goede waterpompen mee, verschenen er nieuwe landkaarten en instructies voor de manschappen en kon men beschikken over een complete smederij. Een bonte vloot van Nederlandse, Indische, Engelse en Italiaanse schepen werd samengesteld om meer dan tienduizend man naar de kusten van Atjeh te vervoeren. Een probleem dat voor tragische gevolgen zou zorgen ontstond al op 30 oktober, toen op de schepen cholera uitbrak. De tocht naar Atjeh duurde van 20 tot 28 november 1873. Op 1 december werd besloten, ondanks de slechte weersomstandigheden, aan land te gaan. De cholera eiste een hoge tol en het leven aan boord was vrijwel onmogelijk geworden. Nog voordat er een schot gelost was stierven velen aan de slopende ziekte, die tijdens de gehele expeditie minstens net zo veel slachtoffers zou eisen als de gevreesde Atjehse klewanganvallen.

Generaal van Swieten hield gedurende de veldtocht een dagboek bij waarin hij de gebeurtenissen zakelijk noteerde, zo nu en dan aangevuld met meer persoonlijke bespiegelingen en scherpe commentaren. Ook correspondeerde hij met minister Fransen van de Putte en gouverneur-generaal Loudon. Aan de eerste schreef hij direct na de landing dat hij optimistisch was over de afloop van deze 'netelige zaak'. (16) In zijn journaal heette het: '... het succes van den oorlog gedooft geen enkel gewaagde onderneming, en verbiedt de vijand zelfs den schijn te geven, dat hij voordeel behaald en ons tot terugtocht gedwongen heeft. Voorzichtigheid en steeds vooruitgaan met zekerheid.' (17) Deze behoedzaamheid werd hem door meer ongeduldige officieren niet in dank afgenomen. Zij wilden erop los en de Atjehers in de pan hakken. Of deze opvatting in de gegeven omstandigheden realistisch was valt te betwijfelen, feit is dat veel militairen zich niet tevreden stelden met de langzame opmars en het graven van stellingen.

7. De verovering van de Kraton

Eerste Kerstdag 1873 bracht de zwaarste gevechten tot dan toe. Honderd doden en zwaar gewonden vielen er aan Nederlandse kant om een aantal strategische punten en een enkele kampong te bezetten. Van Swieten zond een delegatie uit om te onderhandelen. Zijn boodschapper werd echter meteen gevangen genomen en doodgemarteld. Woedend schreef Van Swieten een brief aan de Sultan: 'Is het dan de wil van Uwe Hoogheid dat uw land geheel verwoest worde?'. (18) Na het einde van de toenaderingspogingen werd met 'verdelgend en verpletterend vuur' de aanval geopend. De beruchte Missigit werd ten koste van zware verliezen genomen.

Alle aandacht richtte zich nu op de woonplaats van de Sultan, de Kraton, die zeer sterk verdedigd werd ondanks de ook daar heersende cholera-epidemie en de zwakke leiding van de jonge Sultan, '... een vorst van zoo weinig betekenis, die, zeggen de berigtgevers, zich met niets bemoeit en de ganschen dag slaapt'. (19) Van Swieten was niet alleen begaan met het lot van zijn eigen soldaten, ook de tegenstander kon op verzorging rekenen. Een gewonde Atjehstrijder kon na zijn herstel ongehinderd vertrekken: 'Ik geef hem een rijksdaalder en last om hem per eerste gelegenheid naar Edi te doen overbrengen. .. De vijand zal dan toch zien dat wij de humaniteit anders en beter toepassen dan zij'. (20) Het is niet verrassend te lezen dat ook deze keuze slecht viel bij veel officieren en manschappen, die, bedreigd door cholera of nachtelijke overvallen, hun tijd voornamelijk morrend en vloekend doorbrachten.

Toen men eind januari een grootscheepse actie voorbereidde om de versterkingen ten zuiden van de Kraton te veroveren, vond men verschillende verlaten nederzettingen. Op 24 januari kon men de Kraton zonder noemenswaardige gevechten innemen. Met wat voorbarige trots sprak Van Swieten de manschappen toe: '... het volk van Atjeh heeft voor uwen moed en uwe krijgskunde moeten zwichten. Wij behoeven dus geene spijt te hebben, dat wij dit steunpunt van 's vijands verdedigingen eerst na 47 dagen landing hebben verkregen, want de overwinning komt vroeg genoeg indien zij met weinig verlies is behaald en dit was vooral het oogmerk uwer manoeuvres en werkzaamheden met schop en spade.' (21)

Later werd vastgesteld dat ook de Sultan aan de gevolgen van de cholera was overleden. Trieste aantekeningen in het dagboek van de generaal getuigen van de onvoorstelbare taferelen die zich in de kampen en de ingenomen Kraton, die werd omgedoopt in Kota Radja (koningsvesting), afspeelden. Eind januari stierven bijvoorbeeld in drie dagen meer dan tachtig soldaten aan de cholera. Toch domineerden de positieve berichten en Van Swieten werd overspoeld met gelukwensen van politici, militairen en uiteenlopende groepen Nederlandse burgers.

In een uitgebreide aantekening mijmerde Van Swieten over de handel en vreedzame contacten, die van Atjeh in korte tijd een welvarend gebied moesten maken. Verdere militaire acties achtte hij niet nodig: 'Moeten wij de vijand in het binnenland vervolgen, en ons in een afmattende guerrilla-oorlog wikkelen? Of behooren wij onze krachten aan te wenden om de kraton verdedigbaar en bewoonbaar te maken, ons vast te nestelen in het terrein tussen kraton en zee, langs de hoofdrijweg gelegen, dat de hartader van het land is? De keuze is niet twijfelachtig'. (22)

Een belangrijk incident deed zich voor op 16 april. Een patrouille raakte in moeilijkheden door een Atjehse verrassingsaanval. Van Swieten reageerde met het sturen van honderd man versterking onder leiding van majoor Romswinkel. Ook die eenheid werd echter in de problemen gebracht door de Atjehers, die zeer talrijk en goed voorbereid bleken te zijn. Zwaar aangeslagen keerde men in de Kraton terug. Het besluit van Van Swieten om af te zien van een strafexpeditie viel niet goed bij de troepen. Het 'Echec Romswinkel' zou later nog vaak tegen Van Swieten gebruikt worden.

De generaal was in april echter vooral bezig met de voorbereidingen van zijn terugkeer naar Nederland. Dat zou een grote zegetocht worden. De inname van de Kraton was in Nederland als een beslissende overwinning gevierd. Speciale comités hadden zich in vrijwel elke stad of dorp beziggehouden met de feestelijkheden. Natuurlijk stond Van Swieten centraal bij alle huldigingen, optochten en officiële ontvangsten in Indië. Hij was er zelf nogal van onder de indruk: 'Te Buitenzorg was de ontvangst bij uitnemendheid schoon en schitterend. Lieve meisjes bestrooiden ons met bloemen.' (23)

Op de terugweg kreeg de generaal in Port Said een onverwachte 'ovatie' van de andere passagiers en op 7 september stond minister Fransen van de Putte op de kade van Marseille om de held van Atjeh welkom te heten. Het is wellicht moeilijk voor te stellen maar in 1874 werd Nederland overspoeld door een overwinningsroes. Onder leiding van de grijze generaal had men de opstandige Atjehers een les geleerd en dat werd groots gevierd. Een onderwijzer uit Osdorp schreef onder pseudoniem een ode aan Van Swieten en zijn mannen:

*'Gij hebt den vorst en 't vaderland
Een groote dienst bewezen
En van de roofzucht d'Atchinees
Vast wel voorgoed genezen
Heb dank, gij wakk're generaal
Hebt dank, gij broeders altemaal
Terecht alom geprezen!
Helaas, helaas!
Op 't oorlogsveld
Liet menig held zijn leven
Maar - 't is toch schoon op 't bed van eer
Voor 't vaderland te sneven !'* (24)

8. De grote discussie

Vrijwel meteen na de terugkeer van generaal van Swieten in Nederland was, tussen de odes en huldeblijken door, een aantal kritische stemmen te horen. Het bleek het begin van een papieren oorlog met als inzet de verworvenheden van Van Swieten in Atjeh en de juistheid van het beleid van Loudon. De hoofdrolspelers van de Indische ruzies klommen massaal in de pen om hun gelijk te bewijzen. Het woord pamflet is voor veel van deze publikaties eigenlijk niet op zijn plaats. Zo beslaat de schriftelijke verdediging van de bevelhebber zelf, 'De waarheid over onze vestiging in Atjeh', 493 bladzijden.

Vanwaar deze opwinding? De kern van de zaak was dat alle scribenten beseften dat het met de onderneming in Atjeh flink was misgelopen. De inname van de Kraton bleek allerminst het einde van de vijandelijkheden. De oorlog sleepte zich voort, de kosten stegen naar ongekende hoogte en niemand wilde de verantwoordelijkheid voor het drama op zich nemen. De toon van elke brochure is gelijkhebbend en beschuldigend tegelijk. Besluiten waren op zichzelf goed geweest maar anderen hadden het verknoeid. Men had de oplossing paraat maar niemand wilde luisteren. Andermans gedachten en handelingen waren gebaseerd op gebrekkige kennis en onvolledige informatie, etc. etc..

Wat de geschriften ook gemeenschappelijk hebben is de dramatische stijl: 'Gij, generaal! Gij waart een der ijverigste en hartstochtelijkste aanhangers van die verderfelijke oppositie!' (25) Natuurlijk werd de lezer voorgehouden dat de teksten niet het resultaat waren van platte ruzies: 'Ik behoor tot geene partij ; het belang van 't vaderland gaat bij mij voor en boven alles ...' (26) Loudon, Van Swieten, Verspijck en de anderen werden bij het verdedeld straatvechten geholpen door aanhangers, die zich mengden in de discussie en de oude argumenten in een nieuw jasje staken. De perikelen rond de twee Atjeh-expedities leverden tientallen publikaties op, waarin geprobeerd werd een voorschot te nemen op het historisch oordeel dat over bepaalde betrokkenen moest worden uitgesproken.

De schuldvraag werd in al dit verbale geweld niet beantwoord. Een van de meer actieve pamflettisten, G.F.W. Borel, gaf in zijn 'Onze vestiging in Atjeh' (1878) een gematigd oordeel over het ingrijpen in Atjeh: 'Men bedenke wel dat onze toestand in de koloniën eene zeer bijzondere is: dat we daar vooral heerschen door ons prestige en de kracht onzer wapens, dat we er steeds op zelfbehoud bedacht moeten zijn en daardoor soms tot handelingen gedwongen worden, die volgens westersche begrippen niet altijd den toets van strikte rechtvaardigheid kunnen doorstaan.' (27)

Conclusie

In correspondentie, stapels pamfletten en dagboeken vindt men het scenario van het begin van de Atjeh-oorlog. Opvallend en onthutsend tegelijk is om daarin te ontdekken hoe lichtvaardig en op persoonlijk initiatief de meest belangrijke beslissingen werden genomen. Er valt weinig af te dingen aan de stelling dat James Loudon als gouverneur-generaal een doorslaggevende rol speelde bij het uitbreken van het conflict. Men ziet een aardige parallel in zijn politieke en sociale opvattingen. Wanneer hij over iets of iemand ontstemd raakte groeide zijn verontwaardiging met de dag. Al snel mondde dit uit in een toestand van grote woede, waarin impulsief handelen voor hem normaal werd. Het is wellicht een versimpeling maar de Eerste Atjeh-expeditie was voornamelijk het gevolg van die karaktertrek van Loudon. In alle rechtvaardiging van zijn optreden in latere geschriften - het lag niet in zijn aard om fouten toe te geven - hoort de goede verstaander echter de twijfel doorklinken. Ook Loudon heeft geweten dat zijn beslissing, waarvan hij de tragische gevolgen tot zijn dood in 1900 heeft kunnen gadeslaan, wellicht overhaast en op basis van te weinig kennis was genomen. Het optreden van generaal Van Swieten was evenwichtiger. Hij was een typisch voorbeeld van de standvastige militair, die onrust in de kolonie te lijf ging. Ook hij moest echter constateren dat een strategie, die hij als een groot succes beschouwde, leidde tot een onbevredigende situatie in Atjeh en onenigheid in de Nederlandse politieke en militaire top.

Wat in de grote discussie rond de twee hoofdrolspelers op de achtergrond bleef, was de vraag of het Nederlandse ingrijpen in Atjeh op zich terecht was. Men besteedde vuistdikke boeken aan de strategie die gevolgd moest worden, over de manier waarop men het vermaledijde Atjeh eronder moest krijgen. Maar of het doel de middelen rechtvaardigde, wat men nu eigenlijk in Atjeh te zoeken had, die vragen verdwenen al snel naar de achtergrond. De ruzies zouden uiteindelijk uitmonden in de 'harde' aanpak, waarbij men ervan uitging dat brute kracht de doorslag zou geven en dat de Atjeher zich na jaren van 'moorden en branden' bij het Nederlandse gezag zou neerleggen. Niets bleek minder waar. Zelfs de vernietigende veldtochten rond de eeuwwisseling konden Atjeh slechts 'pacificeren', tot echte onderwerping aan de koloniale macht kwam het nooit.

NOTEN

1. Over de verhouding tussen Nederland en de Britse regering verscheen een uitstekend boek van A. Reid (The contest for North Sumatra. Atjeh, The Netherlands and Britain 1858-1898, London 1969). Belangwekkende passages over het Sumatra-verdrag zijn te vinden op de pagina's 28-29, 60-61 en 291.
2. Beginselverklaring Loudon bij zijn aantreden als minister van Koloniën (9 maart 1861). Collectie Loudon (2.21.183), bijlage bij gedenkschriften 29, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage. Hierna 'ARA-Loudon'.
3. Semi-officiële correspondentie tussen Loudon en Fransen van de Putte (brief Loudon, 16 juli 1872, blad 5-6). Particuliere collectie W.A. Storm de Grave, Huis ter Heide. Hierna 'Correspondentie Loudon'.
4. Correspondentie Loudon (brief Loudon, 20 december 1872, blad 4).
5. Veer, P. van 't, De Atjeh-oorlog (Amsterdam 1969) 44-45.
6. Officeele gescheiden betreffende het ontstaan van den oorlog tegen Atjeh in 1873 ('s-Gravenhage, 1881) 49. Telegram Fransen van de Putte, 12 maart 1873.
7. ARA-Loudon, bijlage gedenkschriften 127, ongedateerd.
8. Collectie Van Swieten, verzamelde krantartikelen. Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden (H 997, inv. nr. 93). Hierna 'Volkenkunde-Van Swieten'.
9. Correspondentie Loudon (brief Loudon, 2 april 1873, blad 1-2).
10. Ibidem (brief Loudon, 11 mei 1873, blad 1-2). Met 'Egter' wordt de chef-staf kolonel A.W. Egter van Wissekerke bedoeld.
11. Ibidem (brief Loudon, 29 juli 1873, blad 3).
12. Uilenspiegel, Humoristisch-Satyriek Weekblad, vierde jaargang, no. 7 (3 mei 1873), Collectie Bibliotheek Legermuseum, IC 4481-59.
13. Correspondentie Loudon (brieven 13 november 1872, blad 3 en 16 juli 1873, blad 6-7).
14. Rochemont, J.I. de, De generaal Jan van Swieten 1807-1888 ('s-Gravenhage 1888) 22.
15. Ibidem, 17.
16. Brief Van Swieten aan Fransen van de Putte (19 december 1873), Collectie Fransen van de Putte (2.21.66), Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (inv. nr II A 2, 101).
17. Volkenkunde-Van Swieten, Journaal in zes delen, onregelmatige paginering, aanduiding op datum (Deel I, 1 december 1873).
18. Ibidem, Deel I, 3 januari 1874.
19. Ibidem, Deel I, 9 januari 1874.
20. Ibidem, Deel II, 17 januari 1874.
21. Ibidem, Deel II, dagorder 24 januari 1874.
22. Ibidem, Deel II, 4 februari 1874, later gemaakte aantekeningen.
23. Ibidem, Deel III, 15 mei 1874.
24. Volkenkunde-Van Swieten (inv. nr. 105), ongedateerd.
25. Swieten, 7. van, Open brief van generaal J. van Swieten aan generaal P.G. Booms (Rotterdam 1879) 6.
26. Borel, G.F.W., Drogredenenen zijn geen waarheid ('s-Gravenhage 1880) 3.
27. Borel, G.F.W., Onze vestiging in Atjeh ('s-Gravenhage 1878) 2.

In de bibliotheek van het Legermuseum bevindt zich een vrijwel 'complete' collectie boeken en pamfletten met de Atjeh-oorlog als onderwerp. Letterlijk honderden contemporaine publikaties zijn geheel gewijd aan de strategie, de beoordeling van de Nederlandse hoofdrolspelers en uitputtende beschrijvingen van land en volk van Atjeh. Verder getuigen prenten, schilderijen en voorwerpen van de felle strijd die jarenlang woedde op de noordkust

van Sumatra. De illustraties bij dit artikel tonen slechts een keuze uit het deel van de collectie van het Legermuseum, dat aan die bewogen periode in de geschiedenis van Nederlands-Indië herinnert.